

Ю. В. СЕНЬКІВ

**РЕГУЛЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
У ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАДАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

Проанализирована Привилегия Витовта брестским евреям от 2.07.1388 г., виды преступлений, ответственность за их совершение, охарактеризованы особенности уголовно-правового регулирования отношений в еврейских обществах в период пребы-

---

© СЕНЬКІВ Юлія Василівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка

ванія українських земель в складі Великого князівства Литовського. Автором установлено, що Привілея проводила чітку границю между євреями и христианами, рассматривала євреїв как єдиний народ; всем им теоретически, независимо от имущественного положения, представлялись равные личные и экономические права и предусматривалась одинаковая ответственность за содеянные преступления.

In the article the author analyses Privilege by Vitovt to Brest Jews dated from July 2, 1388. In particular different types of crimes, liability for their commitment, features of legal criminal regulation of relations in Jews' communities in the period of Grand Duchy of Lithuania are being characterised. The author asserts that the Privilege drew a clear line between Christians and Jews, treated the latter as the sole nation. Moreover this document endowed all Jews, regardless of their property status, with equal personal and economic rights in comparison with Christians and specified the equal liability for crimes.

Вивчення історії регулювання кримінально-правових відносин у національних громадах на території України має наукове і практичне значення, особливо сьогодні, з огляду на те, що Україна, де проживає понад 100 національностей, представники яких становлять близько чверті усього населення держави, розвиваючись демократичним шляхом, має забезпечити їм згідно із Конституцією України, Декларацією прав національностей України, Закону України «Про національні меншини в Україні» політичні, соціальні, економічні й культурні права та свободи, гарантувати право на національно-культурну автономію тощо. До вирішення цього важливого завдання потрібно підходити зі знанням особливостей історичного розвитку цих національних громад. Тому виникає необхідність ґрунтовного вивчення історії права національних меншин України, зокрема єврейської.

Найдавніші писемні джерела вказують, що першим східнослов'янським містом, в якому оселилися євреї ще у X ст., був Київ¹. У XIII – XIV ст. відбувався поступовий процес масового переселення європейських євреїв із Заходу на Схід Європи. Цей міграційний рух зумовлювався причинами економічного, юридичного та ідеологічного характеру². Після руїного періоду в історії України, викликаного монголо-татарським нашествям, князівськими міжусобицями, свавіллям великого боярства, до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського (надалі – ВКЛ) ввійшли більшість земель колишніх руських князівств, зокрема Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля та Київщина – до складу ВКЛ. Унаслідок Люблінської унії 1569 р. утворилася єдина держава – Річ Посполита, тож усі українські землі ВКЛ фактично перейшли під польське адміністрування. Отже, через демографічну кризу та занепад господарства на українських землях після монголо-татарського нашествия необхідно було провести відбудову та подальшу колонізацію, зокрема єврейську.

Дослідження загальної історії євреїв, їх правового статусу у ВКЛ та Польському королівстві, і зокрема на українських землях, які входили до складу ВКЛ, здійснювали, зокрема, Т. Чацький³, Ф. Леонтович⁴, В. Маційовський⁵, С. Бершадський⁶, С. Лазутка та Е. Гудавичюс⁷. Однак комплексного наукового дослідження, в якому б висвітлювалося кримінальне право євреїв, що проживали на українських землях у період їх входження до складу ВКЛ, не існує.

Наприкінці XIV – на початку XV ст. на українських землях ВКЛ євреї проживали у містах Луцьку та Володимирі. У XV ст. документи свідчать про наявність єврейської громади у Києві, у XVI ст. – в Кременці⁸, у 1506 р. – у Вінниці та Брацлаві⁹.

Правовий статус євреїв ВКЛ визначався привілеями* (грамотами), які їм надавалися великими князями литовськими (надалі – в.к.л.) і які є важливими пам'ятками права ВКЛ. Так, 2 липня (деякі вчені вважають – 24 червня) 1388 р. у м. Луцьку було надано Привілей князем Вітовтом брестським євреям, який було підтверджено королем польським (надалі – к.п.) і в.к.л. Сигізмундом I Старим 5 січня 1507 р у м. Мельнику. 24 червня 1388 р. надано Привілей князем Вітовтом трокським євреям, його підтверджено к.п. і в.к.л. Сигізмундом I Старим 4 січня 1507 р. у м. Мельнику¹⁰. Привілей надано Вітовтом також гродненським євреям 18 червня 1389 р. у м. Луцьку й підтверджено к.п. та в.к.л. Сигізмундом II Августом 19 серпня 1547 р. у м. Вільно¹¹. Докладно зупинимося на Привілеї князя Вітовта брестським євреям від 2 липня (24 червня) 1388 р., оскільки саме його застосовувала більшість єврейських громад ВКЛ, а 1507 р. Сигізмунд I Старий на прохання усіх єврейських громад ВКЛ підтвердив його, і він став загально-обов'язковим актом ВКЛ при регулюванні відносин між євреями, а також між євреями та християнами.

Уперше Привілей Вітовта було згадано польським дослідником історії права, громадським діячем (до слова, українського походження) Т. Чацьким у 1800 р. Він оприлюднив лише деякі положення цієї грамоти, які йому видалися цікавими, зокрема про її структуру, вигляд, рік підтвердження не вказувався. 1882 р. професор С. Бершадський опублікував Привілей Вітовта брестським євреям у своїй праці «Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ», поділивши його основну частину на 34 пункти.

Надаючи євреям широку автономію у ВКЛ, Привілей гарантував їм свободу віросповідання і торгівлі, перетворюючи на окремий стан вільних людей, які у кримінальних справах підлягали юрисдикції великого князя та його спеціального представника на місцях – старости («жидовській судья»), в інших справах князь та/або староста здійснювали судочинство лише у випадку звернення до них однієї із сторін (п. 7 Привілею 1388 р.).

Кожен єврей мав право на життя й особисту недоторканність. Убивця єврея підлягав смертній карі, а його майно конфісковувалося на користь великокняжого скарбниці (казни) (п. 9 Привілею). Якщо християнин завдав єврею рани, то винний, окрім нечітко визначеної суми, яку він мав сплатити на користь великого князя, зобов'язаний був сплатити потерпілому таку ж пеню, як за завдання ран шляхтичу (п. 8 Привілею). За заподіяння ран одним євреєм іншому штраф йшов на користь старости (п. 17). За побої «якобы криви не розлили», завдані єврею християнином, стягувався на користь князя грошовий штраф – «вина» (виходячи з п. 7 Привілею), а потерпілому виплачувалася винагорода як шляхтичу, якщо ж цей християнин не мав грошей та майна, то у такому випадку мав бути покараний «яко право найдеть» (п. 10 Привілею). У випадку «тайного убійства» єврея великий князь обіцяв євреям бути захисником перед підозрюваним (п.19 Привілею). Виходячи із загальних засад литовсько-руського права, яке дозволяло застосування до особи, що підозрювалася у вчиненні вбивства, розбою, кінної «татби», рецидивістів та ін. тортур, можна презюмувати, що під захистом великого князя тре-

---

* Привілей (лат. *privilegium* – переважне право, виключний закон, від *privus* – особливий і *lex (legis)* – закон) – у феодальному суспільстві узагальнена назва нормативного акту, яким монархи надавали чи підтверджували особливі права певним особам, станам, територіям та ін.

ба розуміти застосування до підозрюваного тортур¹². За згвалтування єврейки винна особа підлягала покаранню згідно із земським правом (п. 20 Привілею). Так, згідно із Статутом ВКЛ 1529 р., за згвалтування винну особу піддавали смертній карі. Проте був єдиний виняток – порушення принципу обов'язкового виконання покарання – за наявності згоди потерпілої вона виходила замість за злочинця. У Привілеї є аналогія кримінального права, зокрема, при крадіжці у євреїв дитини злочинець підлягав покаранню як «зłodий» (п. 26 Привілею). За Судебником Казимира 1468 р., у випадку крадіжки більше «полукопья», тобто понад 30 литовських грошей, винний підлягав смертній карі. До злочинів проти особи належить також напад на єврея вночі на вулиці (ненадання допомоги єврею, який «...припужоний великою потребизною часу ночного воляльбы...»), за яке передбачено покарання не лише винного, а й сусідів, які не надали допомоги (п. 33). До злочинів проти майна належить напад на дім єврея, за який злочинець піддавався покаранню як розтратник великокняжої казни (п. 29). Покаранню підлягали перешкодження проведенню єврейських богослужінь, напад або пошкодження єврейських кладовищ (п. 13), стягнення мита за перевезення померлого єврея (п. 12). Підтверджуючи давнє положення про свободу перевезення євреями померлих євреїв для поховання на общинному кладовищі й беручи кладовища під особливу охорону великого князя, а синагоги – під нагляд старост, князь Вітовт цим започаткував формування спеціального єврейського громадського устрою, який існував на Заході і який полягав у поділі всього єврейського населення на округи залежно від місця, на якому були синагога і кладовище. Пунктом 30 Привілею передбачено відповідальність євреїв за вбивство християнських дітей та відповідальність християн за безпідставні звинувачення євреїв у вчиненні цього злочину, а також у споживанні євреями християнської крові. Так, заборонялося звинувачувати євреїв у споживанні християнської крові, оскільки це суперечить їх закону. Звинувачення християнином єврея у вбивстві християнської дитини мало бути підтвержене трьома християнами і трьома євреями «добрыми», тобто такими, що дотримуються релігійних канонів, характеризуються бездоганною світською поведінкою, або, як сказано у Статуті 1529 р., «человьком добрым, вьры годным» (розд. 8, арт. 7). Якщо це звинувачення підтверджувалося, то євреї «виною маеть бытии карань за поступокь», а якщо це звинувачення було безпідставним, то християнин підлягав такому покаранню, якому міг бути підданий євреї через наклеп.

В актових книгах Литовської Метрики є Грамота в.к.л. Сигізмунда 1540 р.¹³, у якій він спростовує звинувачення польського єврея євреїв ВКЛ у спробі втекти з християнськими дітьми, наверненими в єврейську релігію та своїм майном до Туреччини, а також у тому, що ці євреї повбивали християнських дітей у різних містах ВКЛ. Далі у Грамоті великий князь визначає порядок розгляду та вирішення подібних справ: справа повинна розглядатися за обов'язкової участі обох сторін, «...а на таковыя повести заочные и безправные не маемь жидовь имати а ни карати». Якщо цей злочин було б доведено, то винний підлягав смертній карі з конфіскацією майна. Євреям заборонялося приймати християн у свій «законь жидовский», обрізати, переховувати у себе вдома. За порушення цієї постанови винний підлягав смертній карі з конфіскацією майна. Євреям не дозволялося брати жінок-християнок для вигодовування своїх дітей. Якщо у єврея працював християнин, то його не можна було змушувати працювати у дні релігійних свят, також заборонялося брати або купувати євреям християн-невільників. Подібне по-

ложення щодо перебування християн у неволі в євреїв міститься в арт. 5 розд. 11 Статуту ВКЛ 1529 р.¹⁴.

9 серпня 1564 р., у зв'язку із скаргою євреїв на королівських урядників, які, незважаючи на привілеї євреїв, їх убивають та забирають майно, Сигізмунд II Август надав євреям Привілей¹⁵, яким євреїв ВКЛ було урівняно з «братськими їх, жидами корунними». У ньому закріплювалися такі важливі положення:

1. Євреї, обвинувачений у вбивстві християнської дитини або в оскверненні Св. Причастя, має бути відданий на поруки двом євреям або ув'язнений, але «на место почтивоє».

2. Судочинство у справах за такими звинуваченнями здійснює тільки король і його рада на генеральному сеймі.

3. Обвинувач підтверджує свої звинувачення показаннями чотирьох свідків-християн і трьох євреїв «добре осельх а не подозренных». Якщо він не може у такий спосіб підтвердити свої слова, то він підлягає смертній карі, а майно – конфіскації.

За недотримання положень цієї Грамоти встановлювався штраф у розмірі 10,000 к. гр. (1 копа = 60 литовських грошей).

Випадки звинувачення євреїв у вбивстві християнських дітей були непоодинокими, зокрема, 26 травня 1566 р. Сигізмунд II Август видав декрет з приводу обвинувачення єврея Нахима і «другого єврея» у вбивстві християнської дитини в містечку «Росошь». Через те, що звинувачення ґрунтувалося на свідченнях семирічної дівчинки та суперечливих твердженнях, король визнав євреїв невинними і підтвердив їх Привілей 1564 р.¹⁶

Статут ВКЛ 1566 р. розширив порівняно із Статутом 1529 р. коло діянь, які заборонено вчиняти євреям; окрім християн-невільників, зафіксовано положення про схилення в юдаїзм християн, обрізання, за які передбачалося покарання «огнем», заборонялося жінкам-християнкам бути мамками дітей євреїв (якщо її примусили і це було належно доведено, то винний «смертю має бути караний») (арт. 5 розд. XII)¹⁷.

12 травня 1566 р. Сигізмунд II Август через нові випадки звинувачення євреїв у вбивстві християнських дітей видав Привілей, яким дозволив внести євреям в урядові книги ВКЛ як Привілей від 9 серпня 1564 р., так і рішення щодо звинувачення євреїв у містечку «Росошь». 9 серпня 1576 р. к.п. Стефан Баторій підтвердив обидва згадані привілеї к.п. і в.к.л. Сигізмунда II Августа усім євреям ВКЛ¹⁸.

У кримінальних справах євреї підлягали юрисдикції великого князя, місцевого старости або підстарости. Проте були й винятки, зокрема, 27 лютого 1514 р. к.п. і в.к.л. Сигізмунд I Старий видав Універсал, яким призначив брестського єврея Михеля Езофовича «старшим» над усіма євреями ВКЛ, зокрема, йому було надано право суду по всіх єврейських справах і застосування грошових штрафів та ув'язнення «кожного подле их заслуги»¹⁹. У зв'язку із скаргами євреїв ВКЛ на недотримання їх прав, зазначених у привілеях, при вирішенні справ у судах, 5 вересня 1533 р. к.п. і в.к.л. Сигізмунд I Старий видав Грамоту, адресовану «...всему паньству Великому Князьству Нашому Литовскому...», якою зобов'язав їх судити та «...рядити звычайнымъ правомъ и водль привилевъ предковъ Нашихъ, которыи они зъ наданья Ихъ Милости мають»²⁰. Також великий князь гарантував чинність привілеїв, наданих євреям, незважаючи на видання Статуту ВКЛ 1529 р.

Серед актових матеріалів є багато скарг євреїв та християн як один на одного, так і між євреями, судових рішень про пограбування, крадіжки, напади, вбивства. Наприклад, у актовій книзі Володимирського гродського суду за 1568 р. є скарга єврея Марка Влоха про напад на нього невідомих у м. Володимирі під час повернення з луцького ярмарку, побиття і пограбування в домі підданого Радзивілів Фурса²¹. У книзі Луцького замку за 1565 р. є скарга єврея Ізраїля Абрамовича на княгиню Острозьку за заволодіння наїздом на ліс «поташа, вироботанного имь въ пушь, принадлежавшей князю Радзивилу»²².

1495 р. великий князь Олександр наказав: «Жидову (зъ) земли нашео вонь выбити!». Це вигнання стосувалося усіх єврейських громад ВКЛ, зокрема: Бреста, Гродно, Троків, Луцька, Володимира і Києва. Причинами вигнання були: сповідання євреями іншої релігії порівняно з жителями ВКЛ (ті євреї, які прийняли християнство, й надалі залишалися жити у ВКЛ) та грошова залежність (борги) великого князя та великих феодалів від багатой єврейської верхівки. На початку 1503 р. відбулося легальне повернення євреїв на певних умовах до ВКЛ. У цьому поверненні були зацікавлені як самі євреї, так і великий князь у зв'язку із війною з Московою, яка потребувала значних коштів.

На думку вченого С. Лазутки, є усі підстави вважати, що Привілей-судебник 1388 р. – це унікальне джерело ранньої східноєвропейської історії єврейського народу, який розселився до того часу на великій території – від Чорного до Балтійського моря, і єдина для цієї території юридична пам'ятка²³.

Отже, Привілей Вітовта брестським євреям від 2 липня (24 червня) 1388 р. є основним джерелом кримінального права єврейських громад, які проживали на етнічних українських землях, що входили до складу ВКЛ. Згодом його підтверджували, на основі існуючих положень видавали нові привілеї, що конкретизували і доповнювали ті, які у ньому були, внаслідок змін у політичній, економічній сферах життя громад. Він встановлював відповідальність як євреїв, так і християн за порушення (пошкодження, знищення) таких благ, як життя, здоров'я, статеві недоторканність, майно, релігійні святині. Таким чином, за об'єктом злочинного посягання можна виокремити злочини проти релігії (п. 12, 13), особи (п. 8, 9, 10, 17, 19, 20, 26, 30, 33), майна (п. 6, 29, 31). Застосовувалися здебільшого смертна кара, майнові покарання, вживалися відсилочні формулювання: «яко шляхтичу», «як разбойникъ», «яко право найдеть», «як_озправа скарбу нашего», згідно із звичаєм земським, згідно із правом нашої землі. У привілеї існує також низка специфічних положень, обумовлених релігійною приналежністю євреїв.

1. *Енциклопедія історії України: У 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3. – С. 73.* 2. *Нариси з історії та культури євреїв України. – Вид. 2-е. – К., 2008. – С. 38.* 3. *Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, Zrydiach, zwiazku i o rzeczach zawartych w pierwsem statucie dla Litwy roku 1529 wydanym. – Warszawa, 1800. – Т. 1; 1801. – Т. 2; Czacki T. Rozprawa o Zydach i Karaitach. – Wilno, 1807.* 4. *Леонтович Ф. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев. – К., 1863.* 5. *Maciejowski W. Zydzi w Polsce na Rusi i Litwie. – Warszawa, 1878.* 6. *Бершадский С. Документы и регесты къ истории литовских евреевъ. – СПб., 1882. – Т. 1 (1388 – 1550); Т. 2 (1550 – 1569); Бершадский С. Литовские евреи. История ихъ юридического и общественного положения въ Литвь отъ Витовта до Люблинской унии (1388 – 1569 г.) – СПб., 1883.* 7. *Лазутка С., Гудавичюс Е. Привилегия євреям Витавтаса Великого 1388 года. – М., 1993.* 8. *Бершадский С. Докумен-*

ты и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 2. – С. 25. **9.** Лукин В., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины: Ист. путеводитель. – Иерусалим; Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 1 : Подолия. – С. 5. **10.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 1. – С. 1. **11.** Там само. – С. 26 – 28. **12.** Бершадский С. Литовскіе евреи. Исторія ихъ юридическаго и общественнаго положенія въ Литвь отъ Витовта до Люблинской уніи (1388 – 1569 г.). – С. 231. **13.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 1. – С. 241–245. **14.** Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – С. 282. **15.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 2. – С. 177. **16.** Там само. – С. 169–174. **17.** Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – С. 387. **18.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 2. – С. 177–178. **19.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 1. – С. 83–84. **20.** Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. – Т. 2. (1506–1544). – № 174. **21.** ЦДІАУ. – Ф. 28, оп. 1, спр. 3. – Арк. 123. **22.** Бершадский С. Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ. – Т. 2. – С. 149. **23.** Лазутка С. Привилегия – судебник 1388 года евреям ВКЛ Витаутаса // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. науч. тр. – СПб., 1993. – Вып. 1. – С. 54 – 59.